

AYHAN AKTAR
Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları

AYHAN AKTAR 1953 yılında İstanbul'da doğdu. Boğaziçi Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü'nden 1977 yılında mezun oldu. Daha sonra, İngiltere'de Canterbury şehrindeki Kent Üniversitesi'nde yüksek lisans eğitimine devam etti. İstanbul Üniversitesi'nde doktora çalışmalarına başlayan Ayhan Aktar, "Bursa Dokuma Sanayiinde İnsan İlişkileri" başlıklı tezini 1989 yılında tamamladı. Bu çalışmasıyla, "Yayımlanmamış Sosyal Bilimler Araştırması" dalında birinci olarak 1990 Yunus Nadi Ödülü'nü kazandı. 2010'dan beri akademik çalışmalarına İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde profesör devam eden Aktar'ın yayımlanmış kitapları: *Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi* (Alfa Yayınları, 1990), *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm* (İletişim Yayınları, 2006), *İlginç Zamanlar: Taraf Yazılarından Seçmeler, 2008-2011* (Kitap Yayınevi, 2011).

İletişim Yayınları 599 • Tarih Dizisi 4

ISBN-13: 978-975-470-779-3

© 2000 İletişim Yayıncılık A. Ş. (1. Basım)

1-12. BASKI 2000-2014, İstanbul

13. BASKI 2018, İstanbul

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Fatoş Gencosman

KAPAK FOTOĞRAFI 21 Ocak 1943 tarihinden itibaren, Varlık Vergisi'ni ödeyemeyen mükelleflerin evlerine haciz memurları yolların ve ev eşyaları açık arttırma ile satılır. Fotoğrafta, Vali Konağı Caddesi üzerindeki Marmara Apartmanı'nda yapılan açık arttırma sırasında satış sunulan halıları inceleyen alıcılar görülüyor (Milliyet Arşivi).

UYGULAMA Suat Aysu

DÜZELTİ Hande Öğüt

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

AYHAN AKTAR

Varlık Vergisi
ve
'Türkleştirme'
Politikaları

*Annem,
Zerafet Aktar'ın
anısına*

İÇİNDEKİLER

Önsöz	9
BİRİNCİ BÖLÜM	
Nüfusun Homojenleştirilmesi ve Ekonominin Türkleştirilmesi Sürecinde Bir Aşama: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, 1923-1924	17
İKİNCİ BÖLÜM	
1934 Trakya Yahudi olayları ve Türk Milliyetçiliği	71
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uygulanan 'Türkleştirme' Politikaları	101
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
Varlık Vergisi Nasıl Uygulandı?	135
BEŞİNCİ BÖLÜM	
Varlık Vergisi Sırasında Gayrimenkul Satışları ile Servet Transferi: İstanbul Tapu Kayıtlarının Analizi	215

ÖNSÖZ

Bundan yaklaşık dokuz yıl önce, eski İstanbul defterdarı Faik Ökte merhumun “Varlık Vergisi Faciası” başlıklı anılarını okuduğum zaman hayli etkilenmiştim. Cumhuriyet dönemi devlet memurları arasında az rastlanan açık sözlülükle ve eleştirel üslupla yazılmış bu kitapta, 1942-1943 yıllarında uygulanmış olan Varlık Vergisi anlatılıyordu. İstanbul’daki en haşin Varlık Vergisi uygulamalarını gerçekleştiren Maliye teşkilatının başında bulunan Defterdar Faik Bey, kendisini “kol kırılır, ama yen içinde kalır” havasına kaptırmadan, vicdan sahibi bir birey olarak konuyu en ince ayrıntılarına inerek anlatıyordu. Faik Ökte’nin kitabı, Türkiye’de örneklerine pek rastlanmayan ve bir tür ‘günah çıkarma’ edası içinde kaleme alınmıştı.

1951 yılında, yani DP’nin iktidara gelmesinden bir yıl sonra, kitap yayımlandığında basında kıyamet kopmuştur. Dönemin İstanbul basınında bazı yazarlar, Faik Ökte’ye karşı bir saldırı kampanyası başlatmışlar, kendisini “devlet sırlarını ifşâ etmiş olmakla” ve “Türklüğe ihanet etmekle” suçlamışlardır. Gazetelere yazdığı açık mektuplarla eleştirilere cevap veren Faik Ökte, üzerinden dokuz sene geçmesine rağmen Varlık Vergisi’nin acılarının unutulmadığını ve olayın sadece zamanla kabuk bağladığını belirtmiştir. Ökte bu tür yaraların ancak üstlerinin açılarak ve deşilerek tedavi edileceğine inandığını ve geçmişte-

ki hataların tekrarlanmaması için bu tür olayların üstlerini örtmeye kimsenin hakkı olmadığı' vurgulamıştır.”¹ Aslında Faik Ökte'nin başına gelenler, ülkemizde birçok namuslu aydının başına gelenlerden pek farklı değildir. Memleketimizde ortalık yerde konuşulmayan 'hassas ve netameli' konuları tartışmaya açmak, genellikle 'hıyanet-i vataniyye' suçlamalarına hedef olmakla sonuçlanmıştır.

Yayımlandıktan yaklaşık kırk yıl sonra Faik Ökte'nin anılarını okuduğum zaman, ilk tepkim Varlık Vergisi hakkında daha fazla bir şeyler öğrenmeye çalışmak oldu. Ama etrafta dişe dokunur pek bir şey bulamadım. Konuyu kısa zamanda kendim için bir araştırma projesi haline getirdim ve Varlık Vergisi hakkında bir monografi hazırlamak üzere kolları sıvadım.

Önce dönemin gazetelerini okumaya karar verdim. Aynı zamanda, Varlık Vergisi'ni ödemiş kişilere ve onların birinci derece yakınlarına ulaşmaya çalıştım. Onlarla mülakatlar yaparak Varlık Vergisi'nin nasıl uygulandığını ve dönemin havasını anlamaya çalışıyordum. Dönemin gazetelerini okurken, o dönemde gayrimüslimlerin Varlık Vergisi'ni ödeyebilmek amacıyla, esas olarak evlerini ve işyerlerini sattıklarını gözlemledim. Varlık Vergisi sayesinde, gayrimüslim azınlıklardan nüfusun diğer kesimine doğru bir servet transferinin yapıldığını görmemek mümkün değildi. Bu servet transferinin tek izlenebileceği alan da İstanbul Tapu Sicilleri olmalıydı. Tapu kayıtları üzerinde çalışarak, Aralık 1942 ile Haziran 1943 arasında Beyoğlu, Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Adalar Tapu dairelerinde yapılmış olan tüm gayrimenkul satışlarını bilgisayara girdim. Böylece satış yapanların isimlerinden yola çıkarak, hangi dine ve etnik gruba mensup kişilerin kime, hangi tip gayrimenkülü, kaç tane sattıklarını öğrenmek ve bu sonuçları tablolar halinde düzenlemek mümkün oldu.

1991-1992 yıllarında bir yandan kütüphanede dönemin gazetelerini okurken, diğer yandan da Varlık Vergisi'ni ödemiş

1 Ökte'nin kitabı ile ilgili tartışmalar için bkz. Rifat Bali, "Çok Partili Demokrasi döneminde Varlık Vergisi üzerine tartışmalar," *Tarih ve Toplum*. Eylül 1997, sayı 165.

insanlarla derinlemesine mülakatlar yaptım. Varlık Vergisi gibi bir konuda mülakatlar yapmak zordu, çünkü insanlar o dönemi hatırlamak istemiyorlardı. Her mülakat, o dönemin acılarının tekrar yaşandığı bir deneyime dönüşüyordu. Kısacası, ağızda pas tadı bırakan bir araştırmaydı. Yine aynı günlerde, Varlık Vergisi uygulamasında Faik Ökte ile birlikte çalışmış bazı emekli maliyecilerle tanıştım. Emekli bürokratlarla yaptığım mülakatlar, konunun önceden hiç düşünmediğim başka boyutlarının farkına varmamı sağladı. Konu birden, “azınlık karşıtı özellikleri ağır basan bir iktisat politikasının ayrıntılı analizi” olmaktan çıktı ve daha genel planda Cumhuriyet döneminde “devlet-gayrimüslim azınlık” ilişkilerinin kavramsallaştırılmasına doğru yöneldi. Bu yöneliş, aslında önüme yepyeni bir araştırma alanı açmıştı.

Marmara Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünde çalışırken akademik çalışmalarımı yurtdışında sürdürmek istedim ve dostum Prof. Cemal Kafadar’ın önyak olmasıyla 1992-1993 ders yılını ABD’de Harvard Üniversitesinde geçirdim. Widener kütüphanesinin zengin çalışma olanakları, bana Türkiye benzeri ülkelerde iki savaş arasında gerçekleşen azınlık karşıtı uygulamaları derinliğine inceleme olanakları vermişti. Böylece, Varlık Vergisi’ni başka ülkelerde uygulanan benzer politikalarla karşılaştırma imkânım oldu.

1992 yılı yaz aylarında 500. Yıl Vakfı’nın İstanbul’da düzenlemiş olduğu bir uluslararası toplantıya Prof. Bernard Lewis de davet edilmişti. Toplantıyı ben de izlemiştim. Prof. Lewis ile tanıştım ve çalışmalarımı kendisine anlattım. Bu arada, Varlık Vergisi konusunda Türkiye’deki devlet arşivlerinin araştırmacılara kapalı olduğunu söyledim. Cevabı çok hoştu: “Üzülmeyin Dr. Aktar, belki bir gün açarlar. Ama siz de oturup açılmasını bekleyecek değilsiniz. Başka devletlerin arşivleri dünyanın her tarafından gelen araştırmacılara açık. Ben sizin yerinizde olsam, önce Amerikan ve İngiliz arşivlerine bakardım! Eminim, Varlık Vergisi konusunda çok malzeme bulacaksınız.”

Bernard Lewis çok haklıydı. Amerikan Milli Arşivlerindeki Türkiye ile ilgili belgelerin mikrofilmlerini okumaya başladı-

ğında Prof. Lewis'in tavsiyelerinin değerini anladım. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de bulunan Amerikalı diplomatlar hem gündelik olayları takip etmişler, hem de her önemli konuda merkeze ayrıntılı raporlar yollamışlardı. Varlık Vergisi uygulamasını ise günü gününe izlemişlerdi.

Belgeleri okudukça, Amerikalı diplomatların elde ettikleri bilgileri sınıflandırma mantığını da çözmüştüm. Azınlıklar ile ilgili dosyaları okurken, örneğin 1934 yılında Trakya'dan Yahudilerin sürülmesi ile ilgili yazışmalara rastladım. Çok şaşırmıştım, o güne kadar mülakat yaptığım hiç kimse bundan bahsetmemişti. Aynı günlerdeki Türk gazetelerini okumaya başladığımda, bu konu ile ilgili hükümet bildirimleri karşıma çıktı. Artık araştırmanın yönü de değişmişti. Önce Amerikan arşivlerindeki belgelere bakıp, örneğin 1934'de çıkan İskân Kanunu ile ilgili yazışmaları okuyup, daha sonra TBMM Zabıtlarında bu kanun ile ilgili tartışmaları takip ediyordum.

1996 yılında İngiliz Kültür Heyeti'nin sağladığı bir burs ile bu kez Londra'da 'Public Record Office'de çalışmaya başladığımda, diplomatik yazışmaları okumaya alışık olduğum için artık işim daha kolaydı. Varlık Vergisi ile ilgili malzeme ise tek kelime ile "birinci sınıf" olarak nitelendirilebilirdi. Özellikle, Varlık Vergisi uygulamaları ile ilgili olarak yapılan diplomatik baskı ve pazarlıklar bütün ayrıntıları ile karşıma serilmişti. Ankara'ya verilen diplomatik notalar ve Türk Dışişleri'nin cevabi notaları, aynı dosya içinde birbiri ardından önüme dökülüyordu. Türkçe kaynaklardan Aşkale'deki çalışma kampının nasıl bir yer olduğu hakkında hiç bilgi edinememiştim. Ancak yaptığım mülakatlardan edindiğim bazı silik bilgiler vardı. Sirkeci-Demirkapı'daki toplanma yeri ve Aşkale'deki çalışma kampı hakkında birinci elden raporları yine 'Public Record Office'de buldum. İngiliz arşivlerinin Türkiye'nin siyasi ve sosyal tarihi ile ilgili paha biçilmez malzeme ile dolu olduğunu kısa zamanda anlamıştım.

Amerikan ve İngiliz Arşivlerinde geçen bu araştırma ve bilgi toplama sürecinde çok sık olarak hissettiğim bir duyguyu burada dile getirmek istiyorum. Arşivde çalışanlar bilirler, belge

okumak için harcanan zamanın en az dördte biri kadar süreyi fotokopi kuyruğunda kaybetmek araştırmacıların değişmez ka-
deridir. Bekleme sırasında dünyanın dört bir tarafından gelmiş
olan araştırmacılar birbiri ile sohbet ederler. Herkes yanındaki-
nin hangi konuyu çalıştığını merak eder. Bana bu soru sorul-
duğunda, “Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı yıllarında uygulan-
mış olan azınlık karşıtı bir vergi politikası” üzerinde çalıştığımı
söylüyordum. Bu cevabı duyanlar, “Herhalde Türkiye’deki Dı-
şışleri veya Maliye Bakanlığı arşivlerinde çalıştınız, şimdi bura-
da bu işin uluslararası yönünü inceliyorsunuz, değil mi?” tü-
ründen bir soru daha sorarlardı. Bu soru ile muhatap olduğum-
da, utanıp sıkılarak Türkiye’de Cumhuriyet dönemi ile ilgili
olarak Dışışleri veya Maliye Bakanlığı arşivlerinin maalesef
araştırmacılara kapalı olduğunu söyledim. Ben cevap verirken
biraz sıkılırdım, onlar da hayretler içinde kalırlardı.

Ulusal bağımsızlığımı yakın zamanda kazanmış bir Afrika
ülkesinden genç bir doktora öğrencisi benzer soruları sordu-
ğunda ona da aynı cevapları vermiştim. Genç Afrikalı gülerək
şunları söyledi :

“Dr. Aktar, benim ülkem yakın zamana kadar İngiliz sö-
mürgeciydi. Dolayısıyla bizimle ilgili son ikiyüz yıllık
tüm kayıtlar İngiliz Sömürge Yönetimi tarafından tutul-
muştu. Biz bağımsızlığımızı kazanınca, onlar da arşivle-
rini yükleyip Londra’ya götürdüler. Dolayısıyla ben
kendi ülkemin tarihini yazabilmek için Londra’ya gel-
mek zorundayım, çünkü benim ülkemin hiç arşivi ol-
madı! Ama benim bildiğim kadarıyla, Türkiye hiçbir
zaman sömürge olmadı ve siz hep kendi kayıtlarınızı
kendiniz tuttunuz. Yani arşiviniz var, galiba sizin ülke-
nizde başka bir şeyler eksik!”

Yakın dönemin değerlendirilmesi ve tarih yazımı ile ilgili ola-
rak, ülkemizde “nelerin eksik veya fazla olduğu” başka bir yazı-
nın konusu olabilir. En azından Cumhurbaşkanlığı, Dışışleri ve
Maliye Bakanlığı gibi kurumların arşivlerinde bulunan belgele-
rin ve Tek Parti Dönemi’nde ülke meselelerinin gerçekten tartı-

şıldığı CHP grubu toplantı zabıtlarının bir gün araştırmacıların kullanımına açılacağını ummak istiyorum. Ama o güne kadar, yakın dönemle ilgili çalışma yapan sosyal bilimcilerin yolu mecburen yabancı arşivlerden geçecek gibi görünüyor.

Yabancı arşivlerdeki belgelerin eksik ve yanlı olarak hazırlanmış olduğu veya büyük devletlerin Türkiye üzerindeki hesaplarının izlerini taşıdığı söylenebilir. Aslında bu tür eleştiriler her belge için geçerlidir. Hangi ülkede olursa olsun, milli arşivlerde karşımıza çıkan her belge o ülkedeki egemen zihniyet kalıplarını benimsemiş olan bir devlet adamının veya bürokratin elinden çıkmıştır. Sağduyu sahibi, ne yaptığını bilen ve konusuna hâkim bir sosyal bilimcinin bu gibi sınırlamaları kolaylıkla aşacağına inanıyorum. Ne de olsa, yabancı arşivlerdeki belgelerin özelliklerinin bilincinde olarak ve onları yerinde kullanarak bir dönemi anlamaya çalışmanın; hiç belge kullanmaya lüzum görmeden aynı dönemi 'destan ve kahramanlık edebiyatı' düzeyinde anlatmaktan daha yararlı bir iş olduğunu düşünüyorum.

* * *

Bu kitapta yan yana getirilen yazılar, 1996 ile 1998 yılları arasında kaleme alındı ve *Tarih ve Toplum*, *Toplum ve Bilim*, *Toplumsal Tarih* gibi dergilerde yayımlandı. Mübadele ile ilgili ilk yazı ise, önce Oxford Üniversitesi, Wadham College'de 17 ile 20 Eylül 1998 tarihinde yapılan "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin 75. Yılı" konferansı için İngilizce tebliğ olarak hazırlandı. Daha sonra, Türkçe olarak yeniden yazıldı ve *Mübeccel B. Kıray'a Armağan* içinde yer aldı. Önceden yayınlanmış olan yazılara, bazı dizgi hatalarını düzeltmek ve birkaçının başlıklarını değiştirmek dışında pek müdahale edilmedi.

Yazıların bir ortak tema etrafında biçimlendiğini ilk bakışta görmek mümkündür. Bu tema, Cumhuriyet döneminde devlet - gayrimüslim azınlık arasındaki ilişkilerin nasıl biçimlendiğinin anlaşılması ve bu çerçevede ortaya çıkan 'Türkleştirme' politikalarının tartışılmasıdır. Yukarıda özetlemeye çalıştığım gibi, bu çalışmaya her ne kadar 1942-1943 yıllarında uygulan-

mış olan Varlık Vergisi'nin hikâyesini yazmak amacıyla başlanmış olsa da; kullanılan malzemenin niteliği ve Türkleştirme politikalarında gözlemlenen bütünsellik ve devamlılık nedeniyle Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar uzanmak gerekmiştir.

Bu kitaptaki yazılar, birer bağımsız makale olarak kaleme alınmıştır. Dolayısıyla kendi içlerinde bir bütünlükleri vardır. Kaçınılmaz olarak bazı temalar her yazının içinde benzer bir biçimde tekrarlanmakta ve yazılar arasında birbirine göndermeler yapılmaktadır. Yazıların sıralanmasında ise, genel olarak kronolojik esaslara uyulmuştur. Türkiye'de Tek Parti Dönemi'nde (1923-1946) devlet ile gayrimüslim azınlıklar arasında oluşan gerilim hattının incelendiği bu yazılar, kapsadıkları dönemlere göre kronolojik olarak sıralanmıştır.

Bu çerçevede, sadece Varlık Vergisi ile ilgilenen bir okuyucu önce "Varlık Vergisi nasıl uygulandı?" başlıklı yazıyı ve onun ardından "Varlık Vergisi sırasında Gayrimenkul Satışları ile Servet Transferi: İstanbul Tapu Kayıtlarının Analizi" başlıklı yazıyı okuyabilir. Eğer bu iki yazıyı bitirdikten sonra, 'Türkleştirme' politikalarının evveliyatını veya Türk milliyetçiliğinin Cumhuriyet ile birlikte nasıl yapısal değişime uğradığını merak ederse, kitabın başındaki yazılara dönebilir.

* * *

Bilimsel araştırmanın gereği olarak kütüphanede veya arşivde çalışmak, araştırma için yurtdışına gitmek veya makale yazmak amacıyla kendimi eve kapattığım dönemlerde yakınlarımı ihmal ettiğimin farkındayım. Maalesef bu meslekte üretken olmaya çalışmanın bir duygusal maliyeti var, bunu da genellikle insanın en yakınında olanlar ödüyor. Bu kitabı, eğitimim için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan ve geçtiğimiz yıl kaybettiğim annem Zerafet AKTAR'ın anısına armağan ediyorum. Yazıların kitap haline geldiğini görseydi, eminim en çok o sevinirdi.

Ayhan AKTAR
Ayaspaşa, Ocak 2000

BİRİNCİ BÖLÜM

**NÜFUSUN HOMOJENLEŞTİRİLMESİ VE
EKONOMİNİN TÜRKLEŞTİRİLMESİ
SÜRECİNDE BİR AŞAMA:
TÜRK-YUNAN NÜFUS MÜBADELESİ 1923-1924**

*“Dünyada kişi için doğup büyüdüğü yeri
kaybetmekten daha büyük bir acı olamaz.”*

Euripides, MÖ. 431

Ünlü İngiliz tarihçisi Arnold Toynbee, 1922 yılında kaleme aldığı *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations* başlıklı kitabında, Türk ve Yunan toplumlarında milliyetçi akımların gelişimi konusunda ilginç bir tespit yapar. Toynbee'ye göre, “Doğu'ya milliyetçilik [fikrinin] aşılınmış olması, [Doğu toplumlarına] başından beri gittikçe azalan oranlarda mutluluk ve refah getirmiştir” (Toynbee, 1922: 18). Bu tespit, özellikle Türkiye ile Yunanistan arasında Milli Mücadele'den sonra yapılmış olan nüfus mübadelesi düşünüldüğünde çok yerindedir. 1922-1924 yılları arasında Anadolu'da yaşayan yaklaşık 1.200.000 Anadolu Rumunun ve Yunanistan'da yaşayan 400.000 civarındaki Rumeli Müslümanının yerinden yurdundan edilmesi, göç edenler açısından kargaşa ve umutsuzluk kaynağı olmasının yanı sıra, iki ülkenin toplumsal ve siyasal dokusunda temelli dönüşümler meydana getirmiştir.

Mübadelenin Türk ve Yunan toplumlarında yarattığı dönüşümlerin dışında, devletler hukukuna getirmiş olduğu bir yenilikten de bahsedebiliriz. Türk ve Yunan heyetleri arasında Lozan'da 30 Ocak 1923 günü imzalanan ve resmi adı “Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Proto-

kol” olan bu belge ile ulus-devletlerin kendi aralarında anlaşarak azınlıklarından “değiş tokuş yöntemi” ile kurtulmaları olgusu devletler hukukuna “emsal” olarak yerleşmiştir.¹

Konuya ulus-devletler ve bu ülkelerde yönetimde olan milliyetçi seçkinler açısından yaklaştığımız zaman bazı ilginç sonuçlar çıkmaktadır. Azınlıkların mübadelesinin hukuki ve kabul edilebilir bir alternatif olarak ortaya çıkmış olması, dinî veya etnik azınlıkların bulunduğu ülkelerdeki milliyetçi seçkinleri birçok bakımdan rahatlık ve atalete sevk etmiştir. Kendi azınlıklarından nüfus mübadelesi yolu ile kurtulabileceklerini düşünen milliyetçi seçkinler, ülkelerinde farklı grupların barış içinde birarada yaşamasını sağlayacak siyasal ve yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesini hep savsaklamışlardır. Türk - Yunan nüfus mübadelesi ile azınlıkların değiş tokuş edilmesi hukuki ve makul bir çözüm olarak ortaya çıktığı için, milliyetçi seçkinler kendi etnik ve dinî azınlıklarını bir ‘kriz döneminde takas edilecek insan malzemesi’ olarak görmeye başlamışlardır.² Ayrıca, etnik milliyetçiliğin egemen olduğu ülkelerde dinî ve etnik azınlıkların konumunu anlamak açısından mübadele sürecinde ve sonrasında yaşananlar çok öğreticidir. Bu bağlamda, Anthony D. Smith’in etnik milliyetçilik hakkında yapmış olduğu tespitler son derece anlamlıdır. Smith’e göre etnik milliyetçilik anlayışının geçerli olduğu ülkelerde azınlıklar, ya baskılar karşısında yurtdışına sürülmüşler, ya da kendi memleketlerinde ‘yabancı’ veya ‘ikinci sınıf vatandaş’ muamelesi görmüşlerdir (Smith, 1994: 196). Milliyetçi yönetimler açısından, azınlıklara karşı ayrımcı politikalar uy-

1 Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol’un tam metni için bkz. *Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar Belgeler*: Takım II, Cilt 2. Çeviren Seha L. Meray. Ankara: SBF Yayını, 1973. s. 89 - 95

2 1964 yılında Kıbrıs’ta çatışmaların yoğunlaşması ile birlikte “établis” statüsündeki İstanbul Rumları ve onlarla evli olan Türk vatandaşı Rumlar uluslararası pazarlıklarda koz/rehine olarak kullanılmışlardır. Hülya Demir ile Rıdvan Akar’ın verilerine göre, yaklaşık 30-40 bin Rum, bu dönemde sınır dışı edilmiş ve İstanbul’daki mallarına el konulmuştur (Demir ve Akar, 1994). Yunanistan’da Batı Trakya’daki Türk azınlık da benzer baskılarla karşılaşmışlardır. Bu konuda bkz. (Oran, 1991).

gularak insanların hayatını çekilmez hale getirmek ve onları yurtdışına göçe zorlamak genellikle daha tercih edilen bir uygulama olmuştur.³

Bu yazıda, 1923-1924 yıllarında uygulanan Türk-Yunan nüfus mübadelesinin toplumsal ve ekonomik sonuçları esas olarak Türkiye açısından ele alınacaktır. İlk olarak, Amerikan Milli Arşivlerindeki diplomatik yazışmalarda, mübadele ile ilgili yorum ve değerlendirmelerle işe başlamak istiyorum. Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, 1924 yılında muhalefet tarafından hükümetin mübadillerin iskânı ile ilgili olarak verilen meclis araştırması önergesinin TBMM’de yarattığı tartışmaları ele almak istiyorum. Bu tartışmaların ışığında, Türk-Yunan nüfus mübadelesinin Türkiye üzerinde yarattığı temelli dönüşümlerin daha iyi tespit edilebileceğine inanıyorum.

Mübadelenin yaratmış olduğu “mukayeseli üstünlükler” meselesi

1922-1924 yılları arasında Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleşen nüfus mübadelesi ile ilgili olarak ortaya çıkan tüm sorunlar, 10 Haziran 1930 tarihinde Ankara’da imzalanan antlaşma ile sona ermiştir. Bu antlaşma ile mübadillerin Türkiye ve Yunanistan’daki mal varlıklarının tasfiyesi işi karşılıklı olarak halledilmiş, iki devlet arasında dostluk ve yakınlaşma rüzgârları esmeye başlamıştır. O dönemde Ankara ve Atina’da görev yapan Amerikalı diplomatlar, yaklaşık 1.600.000 kişinin yerlerinden zorla kopartıldığı nüfus mübadelesinin yarattığı sorunların diplomatik yollarla halledilmesi üzerine merkeze yolladıkları raporlarda konuyu ayrıntılı olarak incelemişlerdir.

3 Hindistan’ın bağımsızlık kazanmasından sonra Pakistan’ın kurulma aşamasında-bir uluslararası anlaşmaya dayalı olmadan! - belki de yüzyılın en büyük nüfus mübadelesi gerçekleşmiştir. Ağustos 1947 ile Mart 1948 arasında 4.500.000 Hindu ve Sikh, Batı Pakistan’dan Hindistan’a ve yaklaşık 6.000.000 Müslüman da aksi istikamete göç etmiştir. Bu karşılıklı göç sürecinde çıkan çatışmalarda iki taraftan toplam 200.000 kişi hayatını kaybetmiştir (Moon, 1962: 268-269).

Dönemin diplomatik yazışmalarının analizinden ortaya çıkan ilginç bir sonuç da şudur: 1923-1930 yılları arasında Balkanlarda barış ve huzur ortamının oluşturulmasının önündeki en büyük engel mübadele sonrasında ortaya çıkan sorunlardır. 10 Haziran 1930 tarihinde Ankara'da imzalanan antlaşma ile bu sorunlar ortadan kalkmıştır.

Ekim 1930'da Amerikalı diplomat Raymond Hare tarafından hazırlanan uzun raporda, Türkiye ve Yunanistan açısından nüfus mübadelesinin yarattığı ekonomik ve siyasal sonuçlar şöyle özetlenmektedir:

“Genel bir durum muhasebesi yapmak gerekirse, [nüfus mübadelesinden] Yunanistan'ın ekonomik açıdan kârlı çıkarken, siyasal açıdan zarar ettiği ve Türkiye'nin ise siyasal açıdan kazançlı çıkmasına karşın, ekonomik açıdan kayıplar verdiği söylenebilir.”⁴

Bu tespit bağlamında “ekonomik kayıp” kavramından ne anlaşılması gerektiği az çok belli iken, “siyasal kazanç” kavramı üzerinde bir parça durmak gerekmektedir. Raymond Hare'e göre, Türkiye'nin en büyük siyasal kazancı 1923-1930 yılları arasında dış güçlerin Türkiye'nin içişlerine pek karışmamış olmasıdır. Bilindiği gibi, ondokuzuncu yüzyıl boyunca büyük devletler her vesile ile gayrimüslim azınlıklarla ilgili konularda Osmanlı devletinin içişlerine müdahale etmişlerdir. Şüphesiz, nüfus mübadelesi sonucunda Anadolu'nun tamamen ‘Türkleştirilmiş’ olması, bu tip müdahalelerin toplumsal temeli ortadan kaldırmıştır.

Hare'in raporunda, Yunanistan açısından ortaya sürülen “siyasal kayıplar” da aynı şekilde dış müdahaleler ile ilgilidir.

4 Raymond Hare tarafından hazırlanmış olan ve “The Origin and Development of the Greco-Turkish Exchange of Populations Question” başlıklı, 15 Ekim 1930 tarihli ve 767.68115/143 numaralı özel rapor. Raymond Hare 1961-1964 yılları arasında Ankara'da ABD Büyükelçisi olarak görev yapmıştır.

Bu çalışmada kullanılan Amerikan diplomatik yazışmaları için bkz. Records of the Department of State Relating to the Political Relations of Turkey, Greece and the Balkan States, 1930-1939.

Anadolu'dan gelen muhacirlerin Yunanistan'da iskânını sağlamak amacıyla yoğun olarak dış kaynaklardan borç ve kredi alan dönemin Yunan hükümetleri, sonuç olarak ülkeyi dış müdahalelere açık bir konuma düşürmüştür. Maliyeti ne kadar ağır olursa olsun, Yunanlı devlet adamları bu bedeli ödemek konusunda pek tereddüt etmemişlerdir. Yunanistan, 1923 ile 1930 yılları arasında, Anadolu'dan gelen muhacirlerin iskânını konusunda toplam olarak 10.000.000 sterlin harcamıştır. Bu harcamalar, esas olarak yabancı kaynaklardan temin edilen kredilerle gerçekleştirilmiştir. Kredi borçlarının geri ödenmesi sürecinde, Yunan hazinesi yılda 2.888.000 sterlinlik bir borç - faiz yükünün ağırlığı altında ezilmiştir. Petropulos'un belirttiği gibi, benimsemiş oldukları gelişme modelini besleyen dış yardım musluklarının açık tutulması amacıyla Yunanlı politikacılar gereken her şeyi yapmışlardır. Bu yaklaşımın sonucu olarak, yabancıların Yunanistan'ın işlerine karışması olarak özetlenebilecek bazı dış müdahaleler de sineye çekilmiştir (Petropulos, 1976: 160).

Mübadillerin iskânı için harcanan para bakımından Türkiye'nin durumu ise, Yunanistan'ın tam tersidir. Türkiye'de mübadillerin iskânı meselesi, öncelikle ucuz emek gücünün devreye girmesi sonucu ekonominin büyümesini sağlayacak bir mekanizma olarak kurgulanmamıştır. Konu, Türkiye'de sadece dar anlamıyla iskân meselesi olarak algılanmıştır. Aynı dönemde sınırlı mali kaynaklara sahip olan Türkiye, Yunan hükümetinin harcadığı toplam meblağın yaklaşık yirmide biri olan 1.000.000 sterlinlik bir harcama yaparak kendi göçmenlerini iskân etmeye çalışmıştır. Sonuç olarak, Ankara yönetimi, mübadillerin milli ekonomi ile bütünleşmesini hızlandırmak amacıyla hiç dış yardım ve borç almamış ve böylece dış güçlerin olası müdahalelerinden de uzak kalmıştır.

Son dönem Osmanlı deneyimi göz önüne alındığında, bu sonuç Cumhuriyeti kuranlar açısından ciddi bir 'başarı' olarak kabul edilebilir. 1930'larda Ankara yönetimi tarafından benimsenmiş olan ekonomik içe kapanma, devletçi korumacılık ve dış ilişkilerde sterlinlik açıkça dile getirilmiş olan tarafsızlık

ve bağlantısızlık politikaları, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı politikası ile karşılaştırıldığında, yaklaşım farkları daha net olarak ortaya çıkar. Cumhuriyeti kuran seçkinlerin ekonomik-sosyal hayata ve uluslararası ilişkilere yaklaşımı, son dönem Osmanlı deneyimi ile taban tabana zıt politikalar bütünü olarak görülmelidir.

Toplumsal dokunun dönüşümü: Türkiye ve Yunanistan'da etnik ve dinî homojenlik arayışları

Bu noktaya kadar mübadelenin sonuçları açısından Türkiye ve Yunanistan arasındaki farkları dile getirmeye çalıştık. Şimdi “benzerlikler” üzerinde durabiliriz: 1923 yılında Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi ve Yunanistan'ın ve Türkiye'nin azınlık nüfuslarından arındırılmasıyla iki ülke de demografik açıdan bir “sıfırlama ve homojenleşme” sürecine girmişlerdir. Mübadele sayesinde, Türkiye ve Yunanistan büyük ölçüde kendi azınlıklarından kurtulmuşlardır. Yunanistan'da Batı Trakya ve Türkiye'de ise, İstanbul dışında farklı dinlere mensup azınlıkların varlığından bahsetmek pek mümkün değildir.

Dönemin Yunan Başbakanı Venizelos bu benzerliklerin çok iyi farkındadır. Venizelos, 17 Haziran 1930 tarihinde-yani Ankara Sözleşmesi'nin imzalanmasından tam bir hafta sonra - Yunan parlamentosunda uzun bir konuşma yapar. Bu konuşmada Venizelos, esas olarak, parlamentodan Ankara Sözleşmesi'nin onaylanmasını istiyor ve iki ülkedeki siyasal eğilimleri son derece gerçekçi bir biçimde analiz ediyordu. Şöyle diyor: Venizelos:

“Türkiye'nin bizzat kendisi-yani yeni Türkiye-Osmanlı İmparatorluğu fikrinin en büyük düşmanıdır. Yeni Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu hakkında tek bir şey dahi duymak istememektedir. [Cumhuriyet Türkiye] homojen bir Türk milli devletini kurmaya çalışmaktadır. [1922'de yaşadığımız] Küçük Asya felaketinden sonra

ve neredeyse Türkiye'deki bütün milletdaşlarımızın Yunan topraklarına gelmesi [sonucunda], biz de zaten benzer bir işle uğraşyoruz.”⁵

Dolayısıyla 1930'larda Türk-Yunan ilişkilerinde yaşanan yakınlaşma havasının, Venizelos'un ifadesiyle iki tarafın da “benzer işlerle” uğraşıyor olmasından kaynaklandığını tahmin ediyoruz.

Ancak Venizelos'un konuşmasında bahsettiği, homojen bir nüfus üzerinde yükselen milli devletin kurulması işi de kendiliğinden bir gecede gerçekleşmedi. 1912-1922 yılları arasında yaşanan savaşların (Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele) Türkiye'de homojen bir nüfusun oluşmasına katkısı büyüktür. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında, Anadolu'nun her bölgesindeki Osmanlı Ermenileri'nin zorla tehcir ettirilmeleri ve bu insanların önce Suriye'ye daha sonra Ermenistan'a ve en sonunda da bir kısmının Yunanistan'a göç etmeleri Anadolu'nun gayrimüslim azınlıklardan arındırılma sürecinde bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir (Akçam, 1999). Türk-Yunan nüfus mübadelesi ise, Anadolu'da homojen bir nüfusun yaratılması sürecinde son aşama olarak görülmelidir.

1906 yılında yapılan Osmanlı Nüfus Sayımının rakamları dikkatli bir biçimde analiz edildiği zaman, Türkiye'nin homojen bir nüfus kompozisyonuna ulaşma sürecinde bazı dönüm noktaları netlik kazanmaktadır. 1906 yılında, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki nüfus 15 milyon civarındaydı. Halbuki 1927 yılında Cumhuriyet rejiminin yaptırdığı ilk nüfus sayımının sonuçlarına göre, aynı sınırlar içindeki nüfus 13.6 milyondur. Bu iki sonuca bakarak, 1906 ile 1927 yılları arasında Türkiye nüfusundan 1.400.000 kişinin eksildiğini

5 Venizelos'un konuşmasının İngilizce tercümesi Robert Skinner'ın Atina'dan Washington'a, Amerikan Dışişleri Bakanı'na yollamış olduğu 20 Haziran 1930 tarihli raporun içindedir. Doküman no. 767.68115/136. Records of the Department of State Relating to the Political Relations of Turkey, Greece and the Balkan States, 1930-1939.

söyleyebiliriz. Bu azalma üzerinde duran Justin McCarty, 1922 ile 1924 yılları arasında Anadolu'daki Müslüman nüfusun yaklaşık yüzde 18'inin savaş meydanlarında telef olduğunu hesaplamıştır (McCarty, 1983: 133). Savaş meydanlarında Müslüman nüfusun telef olmasına, Ermeni Tehcirini ve bir de mübadele ile giden Anadolu Rumlarını ilave ettiğimiz zaman, ortaya çıkan sonuç son derece dramatiktir. Keyder, Türkiye'nin nüfus kompozisyonundaki bu dönüşümü şöyle özetlemektedir:

“Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'nin bugünkü sınırları içinde yaşayan her beş kişiden biri [% 20] gayrimüslimdi; savaştan sonra ise bu oran kırkta-bire [% 2,5] düştü” (Keyder, 1989: 67).

Türkiye'de gayrimüslimlerin sayısının bu kadar kısa bir süre içinde bu denli dramatik bir biçimde azalmasının, bazı önemli sosyal ve ekonomik sonuçları olmuştur. Osmanlı'nın son döneminde Türkiye'ye gelen yabancı gözlemcilerin değerlendirmelerine göre, Ermenilerin ve Rumların iktisadi hayatta sadece küçük esnaf ve zanaatkâr olarak değil, aynı zamanda toptan ticaret, ithalat, ihracat ve finans sektörlerinde de belirleyici konumda oldukları vurgulanmaktadır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Osmanlı ekonomik yapısını inceleyen Sussnitzki'nin ifadesine göre, “Rumlar ve Ermeniler hemen hemen her yerde [ticari bakımdan] üstünlüklerini belli ediyorlar. Aslında ticareti gayet iyi bilen ne Araplar ve İranlılar, ne de Museviler bunlarla rekabet edebilirler.” (Sussnitzki, 1966: 120-121). Dolayısıyla nüfusun ekonomik açıdan en üretken kesimini oluşturan Ermenilerin ve Rumların Türkiye'den ayrılmaları, önemli oranda girişimcilik bilgi ve becerisinin Türkiye'den gitmesi anlamına geliyordu. Keyder'in bu konudaki tespitini tekrar gündeme getirirsek, “Bu dramatik değişme, savaş yılları içinde Türkiye'nin ticaret sınıfının çok büyük bir bölümünü kaybetmiş olduğuna ve Cumhuriyet kurulduğunda bürokrasinin karşısında hiçbir rakip kalmadığına işaret eder” (Keyder, 1989: 67). Kısacası mübadele sonucunda Türkiye

ekonomik açıdan ciddi kayıplar vermiş ve toplumsal dokusunda bürokrasinin hâkimiyetini bir nebze olsun dengeleyecek sınıf ve tabakalar cılızlaşmıştır.

Işın ilginç yanı, Türkiye’de yaşananların tam tersi istikamette bazı gelişmelerin Yunanistan’da ortaya çıkmasıdır. Yunanistan’dan mübadele ile Türkiye’ye yollanmış olan Rumeli Müslümanları, esas geçimleri tarımdan olan köylü ve çiftçilerdi. Buna karşılık Türkiye’den giden Anadolu Rumları ise ağırlıklı olarak ticaret ve sanayi ile uğraşan ve şehirde oturan kimselerdi. Yunan ekonomisinin Lozan sonrasında yaşadığı büyüme ve zenginleşme sürecinde, Anadolu Rumlarının payının büyük olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Yiannakopoulos’un belirttiği gibi, “[Yunan] şehirlerine dolmuş olan muhacirler ucuz emek kaynağı olduğu kadar, aynı zamanda beceri sahibi zanaatkârlardan oluşuyordu. Ticari açıdan ehliyetleri sabit ve tecrübeli kişilerin [varlığı] ülke için bir zenginlik [kaynağı] oldu.” Milletler Cemiyeti tarafından 1926 yılında yapılmış olan bir araştırmanın sonuçlarına göre, “Atina Ticaret Odası’nın 7000 üyesiden 1000’i mübadele ile [Türkiye’den] gelenlerden oluşuyordu. Muhacirlerin oranı Pire [Ticaret Odası] içinde daha da yüksekti. 1961 yılında ise, Yunanlı sanayicilerin % 20’si Anadolu ve Trakya doğumluydu” (Yiannakopoulos, 1992: 42). Yunan ekonomisinin 1920’lerde yaşamış olduğu zenginleşmeyi ve büyümeyi değerlendiren yabancı gözlemciler de durumu benzer bir biçimde yorumluyorlardı:

“17. yüzyılda Fransa’dan kovulan Hugeno’ların İngiltere ve Amerika tarafından kabul edilmesi ve [1492’de] İspanya’dan kovulan Yahudilere Türkiye’nin hüsn-ü kabul göstermesi sonucu [bu ülkelerde bir zamanlar] ortaya çıkan ivmeye benzer bir hareketliliği, Asya’dan göç eden Rumların Yunanistan’da yaratacağını tahmin edebiliriz” (Mears, 1929).

Anadolu Rumlarının gidişi ve Rumeli Müslümanlarının Türkiye’ye yollanması Yunanistan’ın etnik açıdan daha homojen bir toplum haline dönüşmesini sağlamıştır. Yunanistan’da